

Somlai Péter:

A SZOCIALIZÁCIÓ ÉS TORZULÁSAI A KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS ELMÉLETÉBEN

A szocializációs elméletek sokfélesége magának a jelen-ségnek, a szocializáció folyamatának gazdagságából fakad. Ennek érzékelésére tekintsük át röviden e folyamat értelme-zési dimenzióit:

- képességek? ismeretek, aktivitások, cselekvésrendsze-
rek: kognitív es instrumentális tudások, készségek, vélemé-
n[^]ik; motivációk; normatív és expresszív tartalmak (értékek,
hitek, normák, ízlés.stb.,)

- kommunikációs kódok, médiumok és kulturális tartalmak:
nyelvi és non-verbális kódok; a kétoldalú kommunikáció és a
tömegkommunikáció hatásai; a kulturális értékvilág (és a
szubkultúrák) kódjai, divat stb.,

- szerepek és intézmények: életkori, nemi, rokonsági
szerepek; elvárások és kapcsolatok a családban, rokonságban,
kortárs csoportban, lakóhelyen, munkahelyi szervezetekben vagy
pedagógiai intézményekben stb.

A felsorolással azt kívánom érzékeltetni, hogy a szo-
cializáció mindig egyidejűleg folyik többféle dimenzióban.
Többféle elvárással kell számolnia a kutatónak is, ha figye-
lembe kívánja venni mind az egészség, az alkalmazkodás és a
szociális integráció, mind pedig a fejlődés, a változtatás
és az egyén identitásának követelményeit. A szocializációs
torzulások nem fakadhatnak a jelzett dimenziók pluralitása-
nak tényéből, hiszen az a társas lét megszüntethetetlen szer-
kezetét fejezi ki.

De akkor felismerhetők-e és azonosíthatók-e még szocia-
lizációs torzulások egy olyan nézőpontból, mely egyaránt fig-
yelembe akar venni makró társadalmi és interakciós össze-
függéseket? Hogyan különböztethetők meg és milyen elméleti
keretben magyarázandók a torzító okok és a torzulások okozta-
i? (Feltéve, hogy még próbálkozunk kauzális magyarázattal
- mely törekvés alapos védelemre szorul a posztmodernizmus
korában.)

J. Habermas elmélete a kommunikatív cselekvésről fontos
szempontokat, fogalmakat és összefüggéseket nyújt. Írásomban
előbb áttekintem ezeket a magyarázó elveket, majd pedig al-
kalmazni próbálom őket a szocializációs torzulások értelmezé-
sére.

¹Egy eredetileg 1988 novemberében, a Magyar Pszichológiai
Társaság Szociálpszichológiai Szekciójának cselekvéselméleti
műhelyvitájára (Budapest) benyújtott előadás átdolgozott
változata.

I. Az „életvilág” és a társadalmi rendszerek cselekvéseméleti alapjai

A társadalmi létviszonyok két különböző nézőpontból tárulhatnak elénk. Résztvevőként a szimbolikus életfolyamatokat és a társas lét mozgalmas jelenségeit éljük át: szokásokat és szerepeket, magatartási és tevékenységi indítékokat, emberi kapcsolatok következményeit, örömeket és fájdalmakat. E tapasztalatok révén és a rájuk vonatkozó értelmezési sztereotípiák, előfeltevések segítségével tudjuk, hogy mi mit jelent e tevékenységekben, állapotokban és intézményekben. Ha elvonatkoztatunk ezektől az előfeltevésektől, ha kilépünk résztvevő szerepünkből, hogy külsődleges helyzetből, "megfigyelői" státusból szemléljük a társadalmat, akkor annak személytelen működését látjuk magunk körül: jogszabályokat és hatóságokat, nemzeti jövedelmeket és nemzetközi viszonyokat, árakat és béreket. A társadalom az emberekben van, mibennünk, mégis külsődleges, hiszen korlátoz, szabályoz és elnyom.

A modern társadalmak, melyekben a szocializációs torzulások okait és következményeit keressük, kétfélének látszanak tehát: egyfelől átélhető cselekvések és "kapcsolatok emberi világának, másfelől bonyolult intézmények céltalan és kusza szövevényének. Ezt a kettősséget többféle módon közelítették meg a Hegel utáni társadalomelméletek. Legismertebb talán Marx elmélete lett az "elidegenedés"-ről, arról tehát, hogy az ember lényege és létezése között torzító ellentétet teremt az áruterelés s főként annak legfejlettebb formája, a kapitalizmus. Jürgen Habermas magyarázata, a kommunikatív cselekvés elmélete Marx társadalomelméletéhez kapcsolódik. Ez azonban nem a 20. században (s főként Kelet-Európában) hagyományossá vált marxista sablonok folytatását jelenti. Habermas történelmi materializmus intencióit folytatja, de sokféle körülmény arra készítette, hogy ne elégedjen meg a fogalmi korrekciókkal. E körülmények részben az elmúlt száz év társadalomtörténelmi tapasztalataiból (a kapitalizmus szerkezetváltozásaiból, a jóléti államok működéséből, a modern fogyasztás és tömegkultúra jelenségeiből, illetve a kelet-európai államszocializmusból) fakadnak, részben pedig abból az ismeretanyagból, mely a társadalomtudományokban és a filozófiában halmozódott fel a múlt század közepe óta.

Mindez új szempontok kidolgozására és arra sarkallta J. Habermast, hogy a cselekvésemélet, a nyelv és a kommunikáció témaköre felől közelítsen a marxista társadalomelmélet tárgyköréhez. "A történelmi materializmus rekonstrukciójához" című munkája után 1981-ben kiadta "A kommunikatív cselekvés elméleté"-t.²

²Lásd: "Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus" - Frankfurt, Suhrkamp, 1976 és "Theorie der kommunikativen Handelns" - 1.-2. Band, Frankfurt, Suhrkamp, 1981.

Nem fogom részletesen ismertetni ezt a művet, melynek sokféle elméleti és módszertani következményei azóta is foglalkoztatják a filozófusokat, szociológusokat, pszichológusokat, politológusokat. (Az érdeklődő magyarul is olvashatja a terjedelmes munka néhány fejezetének fordítását és a többi összefoglalását.)³ Inkább a cselekvésemélet és a társadalmi rendszerelmélet összefüggéseinek felvázolására illetve arra fogok törekedni, hogy kifejtssem azokat a szempontokat, melyek a szocializáció-kutatás számára lehetnek fontosak ezen összefüggésekből. Először 1. Habermas cselekvéstipológiáját és a "kommunikatív cselekvés" fogalmi konstrukciójának egyes problémáit tárgyalom, majd pedig azt, miért kell kiegészíteni a cselekvéseméleti szempontokat olyanokkal, melyek a társadalmi rendszerek működésére vonatkoznak. Mindez tartalmazza a szocializációs torzulások értelmezésének általános fogalmi kereteit. Ezeket 2. megkísérlem kiegészíteni olyan speciálisabb szempontokkal, 'melyek a beilleszkedés és autonómia összefüggéseire vonatkoznak.

1. CSELEKVÉSFAJTAK

A cselekvés fogalmának a társadalomtudományokban használatos fajtáit J. Habermas négy alapmodellre vezeti vissza.

a) teleológiai (célirányos) cselekvés

Ezt a fogalmat Arisztotelész állította a filozófiai érdeklődés középpontjába. Adva van egy cselekvő személy, aki döntések révén célt vagy célokat próbál elérni. A döntés eszközök megválasztására vonatkozik, a cselekvés sikere pedig ettől függ, és eszerint - tisztán célszerűségi alapon és kognitív módon, az "igaz vagy hamis" logikájának megfelelően - prognosztizálható.

A teleológiai cselekvés modellje bővíthető stratégiaivá, ha legalább két, egymással versengő személlyel számolunk. A hasznossági elvvel értelmezett stratégiai cselekvés modelljét széles körben használják a racionális választással foglalkozó társadalomtudományokban (döntésemélet, játékelmélet stb.).

b) normavezérelt cselekvés

Ez a modell nem a célt követő aktorra, hanem egy

³ Megjelent az ELTE Filozófiai Továbbképző Központja és Szociológiai Intézete közös kiadásában, év nélkül. "Magyar Filozófiai Szemle" 1986. évi 1-1. száma ugyancsak közölt fordításokat, 1987. évi 2. számában pedig Pethő Bertalan ismerteteti az egész művet. A Habermas elméletéről szóló kritikái irodalomhoz lásd pl.: J. B. Thompson - D. Held (eds.) Habermas - Critical Debates, London, 1982, magyar nyelven pedig Papp Zsolt: "A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig" című tanulmányát, in: Csepeli Gy.-Papp Zs.-Pokol B.; "Modern polgári társadalomelméletek" - Bp. 1987. Gondolat K.

- ténylegesen vagy virtuálisan létező - csoport tagjának magatartására vonatkozik. A csoportot közös értékek és normák, illetve a hozzájuk kapcsolódó elvárások és szankciók integrálják. A cselekvés ezeknek megfelelően értelmezhető, ezért sikerének kritériuma sem tisztán kognitív jellegű, hanem a "helyes - helytelen" konszenzuális minősítéseit tartalmazza.

Ezt a cselekvésmodellt - mely főként a szerepelmélet alapjául szolgál - elsősorban a klasszikus etikák használták. A 20. századi társadalomelméletben főként E. Durkheim és T. Parsons fejlesztette tovább.

c) dramaturgiái cselekvés

Ez a fogalom az interakciók olyan résztvevőire vonatkozik, akik egymást közönségnek használják önmaguk ábrázolása során. A "benyomás-keltés" modellje ez, melyben az egyének egyoldalúan vagy kölcsönösen szabályozzák a közönség hozzáférést a mindenkori aktorok szubjektivitásához.

Az ilyen cselekvés sikere nem mérhető sem tisztán kognitív, sem pedig normatív szempontok szerint, hanem a "hiteles-ség" szubjektív kritériumait követi.

Eredetileg a retorikai tanítás alapjául szolgált ez a modell. A 20. században főként a fenomenológiai mikroszociológia és E. Goffman fejlesztette tovább.

d) kommunikatív cselekvés

Ennek fogalma legalább két - egymással személyközi kapcsolatban levő - ember interakciójára vonatkozik. A cselekvők arra törekednek, hogy kölcsönös megértésük révén hangolják össze terveiket: céljaikat, döntéseiket, normáikat és önmaguk ábrázolását." Együttműködésük feltételezi a kölcsönös megértést, s emiatt van kulcsszerepe a nyelvnek kommunikációjukban.

A kommunikatív cselekvés sikere tehát a megértéstől, illetve az ennek nyomán bekövetkező cselekvés-koordinációtól függ. Éppen ezért nem lehetnek kizárólagosan sem kognitív, sem normatív, sem pedig szubjektív hitelességi kritériumai e sikernek. Amíg a cselekvés teleológiai modellje csak az objektív világra vonatkozik, a másik két modell pedig emellett vagy a szociális világra (normatív cselekvések) vagy pedig a szubjektív világra (dramaturgiai modell), addig a kommunikatív cselekvésmodell mindhárom világra vonatkozva a mindenkor releváns szempontokat képes a nyelvi egyeztetés, megfogalmazás és vita tárgyává tenni. Innen, a kommunikatív cselekvés felől tekintve kitűnik, hogy a másik három modell a kommunikáció határeseteit használja, hiszen a célkövetés csak Robinsonnál volt - s nála is csak Péntek megjelenéséig - független a normaszabályozott magatartástól és hitelesség erőfeszítéseitől. Ugyanígy a normatív cselekvés modellje is elvonatkoztat egyfelől céloktól és, döntésektől (továbbá: érdekektől, szűkös erőforrások használatától), másfelől a szereplők szubjektív világától. S elmondható a dramaturgiai cselekvés modelljéről is, hogy a kommunikáció határeseté, hiszen a benyomáskeltés során is célt követő aktorok és nor-

mavezérelt magatartású szereplők azok, akik önmagukat ábrázolják valamilyennek.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a nyelv - s főként a beszéd és vita - kiemelkedően fontos helyet kap J. Habermás elméletében. Ezen nem csodálkozhatnak azok, akik tudják, hogy az újabb nyelvfilozófiát (főként L. Wittgenstein nyomán) milyen szoros szálak fűzik a társadalomtudományi elméletalkotáshoz, s hogy gondolatilag mennyire termékeny volt a "nyelvjátékok" elmélete, illetve a "beszédaktus"-elmélet hatása különböző területeken (a kulturális antropológiától kezdve, a szociolingvisztikán át az irodalomtudományig).

De a kommunikatív cselekvés elmélete nemcsak a nyelvfilozófiákhoz kapcsolódik, hanem méginkább G. H. Mead kommunikációs elméletéhez, hiszen középpontjában állnak a nyelv pragmatikai funkciói, s a formális pragmatikát megpróbálja továbbfejleszteni egy "univerzális pragmatika" felé. A kommunikáció "mint cselekvés" (nem pedig csak referencia, jelek használata, szintaxis képzése) így válik fontossá. De a nyelvelmélet megújítása a társadalomelméletet is érinti. Csak a cselekvések "mint kommunikációk" szemlélete irányítja a figyelmünket az objektív, a szociális és a szubjektív világ egységére. (Ez az egység módszertanilag természetesen megbontható, de létszerűen épp az emberi cselekvésekben nyilvánul meg.)

J. Habermas törekvése több irányban is kritikai jellegű. Elmélete szembenáll a kommunikációt redukáló cselekvéselméletekkel s főként az instrumentalista felfogással. Éspedig nemcsak azzal, mely a szűkös erőforrások között racionálisan választó cselekvők modelljét terjeszti ki a szociális integrációkra, magatartásokra, szocializációra, hanem az olyan elméletekkel is - mint például az idős Lukács ontológiájával -, melyek a munka teleológiai szerkezetéből próbálják levezetni a kommunikációt, normákat, szubjektivitást. Másfajta szempontból bírálja Habermas az etnometodológiai és filozófiai-hermeneutikai kezdeményezéseket. Ezek szimbolikus teljesítményekre redukálják a cselekvést. Figyelmen kívül hagyják tehát azt, hogy a kommunikáció a cselekvési tervek összehangolásának is mechanizmusa, olyan törekvéseké és körülményekké, melyek) túlmutatnak a nyelvi értelmezés eredményein.

A kommunikatív cselekvés fogalmát többen bírálták. A bírálatok egyik része szociológiai jellegű - ezt tartom leginkább megalapozottnak - és arra vonatkozik, hogy Habermas

⁴ A kritikák egy része és Habermas válaszai olvashatók a J. B. Thompson-D. Held által szerkesztett, már idézett kötetben. Lásd továbbá Márkus Györgyi "Die Welt menschlicher Objekte" és Johann P. Arnason "Marx und Habermas" című tanulmányát, in: A. Honneth-U. Jaeggi (hrsg) "Arbeit, Handlung, Normativität" - Frankfurt, 1980, Suhrkamp.

nem tud megnevezni, de még körülírni sem olyan intézményeket, egyesülési formákat, társadalmi erőket, melyek kielégíthetnék cselekvési modelljének kívánalmait. Olyan mozgalmi erőket tehát, melyekben az együttműködés evilági céljait a , szabad vita szabályai szerint érhetnék el az emberek, kiküszöbölve a pénz és hatalom elnyomó intézményeit.

De felmerültek ellenvetések az "uralommentes" kommunikáció jelentése kapcsán is. A frankfurti iskola érdeklődésének kezdettől fogva középpontjában állt az uralom problémája, ennek személytelen és személyes formái, mint a szocializációs torzulások forrásai.⁵ Habermas főként H. Marcusehoz kapcsolódott a pszichoanalízis kritikai feldolgozásában. Eleinte az ő nyomán az "uralommentes" ("herrschaftsfreie") kommunikáció fogalmával próbálta jelölni a torzult szociális szerkezetek ellenképét, a nyilvánosságnak, kooperációnak és szocializációnak azt a módját, melyben az elnyomás és tekintély erői nem deformálják rendszeresen a résztvevők érintkezéseit. Mind pszichológiai, mind pedig filozófiai oldalról bírálták ezt a koncepciót. Főként azt vetették ellene, hogy az uralom és tekintély hiánya sem történelmileg, sem pszichológiailag nem igazolható. Értelmezési szempontként, tehát módszertanilag pedig azért hibás, mert egy hamis, konfliktusmentes emberképből és társadalomból indul ki.

A kommunikatív cselekvés elmélete e kritikákkal nem az utópia megvalósíthatóságát vagy igazságát, hanem a modell érvényességét állítja szembe. Azt, hogy

a) az emberi együttműködésekben szükségképp rejlenek különböző, de egyidejű érvényességi igények (kognitív-instrumentális, normatív és expresszív-szubjektív kritériumok),

b) a személyes nyelvi kommunikációban képesek vagyunk arra, hogy kölcsönösen elismerjük egymás megnyilatkozásainak különböző érvényességi igényeit s arra is, hogy adott esetben, e kölcsönös elismeréssel, tehát a megértés révén alakítsuk ki együttműködésünket.

Az "ideális beszédhelyzet" nem egy kívánatos állapot fogalmi előlegezése, nem is az emberi természet megszipítése vagy a társadalmi harmónia nyelvfilozófiai változata, hanem a köznapi cselekvések elméleti célzatú modellálása.

Magától értetődik, hogy a köznapi gyakorlatban állandó eltérések figyelhetők meg ettől a modelltől. S persze nemcsak nyílt agresszió esetén vagy egyenlőtlen státuszpozíciójú emberek érintkezésében, hanem például egyszerű "rábeszélések" során is. De megfigyelőként csakis azért értelmezhetünk egy "rábeszélés"-t annak, ami, mert intuitív módon összevetjük a kommunikatív cselekvésmodell alapstruktúrájával. Habermas szerint tehát az a döntő, hogy az emberi beszédben

⁵ Gondoljunk csak a nálunk is ismert nagyobb monografikus munkákra, így M. Horkheimer: "Autorität und Familie" - Paris, 1936 -, illetve T. W. Adorno et alii "The Authoritarian Personality" - New York, 1950 - című műve.

benne rejlik a megértés szükségessége s vele az az elvi lehetőség, hogy a személyközi együttműködést egymás céljainak, magatartásának és énjének megértése révén valósítsák meg a résztvevők. A megértés ebben az értelemben nem zárja ki, sőt, magában foglalja a konfliktusokat, hiszen a cselekvés-kordináció során mindig is többféle érvényességi igényt kell több résztvevőnek összehangolnia.

2. "ÉLETVILÁG" ÉS TÁRSADALMI RENDSZER

Ahhoz, hogy újrafogalmazza az "eldologiasodás" és "elidegenedés" problémáit, a "bennünk levő", mégis külsődleges társadalmi világ paradoxonait. Habermas nem korlátozhatta elemzését a közvetlen cselekvési irányultságok területére. Ehhez olyan elméletre volt szüksége, mely a társadalmak differenciált és funkcionális működését hasonló általánossági szinten modellálja mint a cselekvők kölcsönös koordinációját. Például egy iskolai pedagógus és tanítványai közötti interakciók elemzése során nem lehet figyelmen kívül hagyni az óraszámot és létszámot, az iskolai gazdálkodást és tantervi utasításokat, szakosodást és hatásköri hierarchiát, helyi és országos követelményeket, vagyis mindazt, ami speciális keretfeltételeket és funkciókat szab a résztvevők egyedi döntéseinek és kapcsolatának. De ezeknél vannak általánosabb erők és feltételek is. (Ilyen pl. a pedagógusfizetésekhez képest az általános bérszínvonal vagy reáljövedelem, ilyen a szóban forgó iskolán belüli hierarchiához képest az adott település vagy méginkább az ország közoktatási rendszere stb.)

A cselekvések koordinációja tehát két nézőpontból szemlélhető. Azt, amit a résztvevők nézőpontjából figyelhetünk meg - Husserl és a fenomenológiai szemlélet terminusával -, életvilágnak nevezi Habermas, míg azt, amit külsődleges pozícióból, megfigyelőként látunk, társadalmi rendszerek vagy alrendszerek működésének: "A társadalom cselekvési orientációkhoz tartozó szociális és e cselekvési orientációkba belenyúló rendszerjellegű integrációjának megkülönböztetése a társadalom fogalmának megfelelő differenciálására készített. Akár a társadalmi interakció meadi alapfogalmából, akár a kollektív reprezentáció durkheimi alapfogalmából indulunk ki, a társadalmat mindkét esetben a cselekvő egyének résztvevői szemszögéből, egy társadalmi csoport életvilágaként gondoljuk el. Ezzel szemben a részt nem vevők megfigyelői szemszögéből a társadalmat csakis cselekvések rendszereként foghatjuk fel, miközben a cselekvések - a rendszerállapot fenntartásához való hozzájárulásuk mértékében - funkcionális helyi értékre tesznek szert."⁶

⁶J. Habermas: "A kommunikatív cselekvés elmélete" (magyar nyelvű kiad.) 151. old.

Az "életvilág" szimbolikus szerkezetekből áll: a szocializáció, a kulturális reprodukció és a szociális integráció szerkezetéből. A szocializáció a személyiségek identitását a cselekvők nevelése révén biztosítja; a kulturális reprodukció során a mindenkor érvényesnek számító tudások átadása és átvétele folyik, míg a szociális integráció az egymásra utaltságok és szolidaritások egységeiből áll. E szimbolikus szerkezeteknek szemantikai terük és történelmi idejük van, a kommunikatív cselekvések pedig mindenkor ebben a térben-időben folynak. A szimbolikus szerkezetek újratermelésében beálló zavarok és torzulások eszerint értelmezhetők "pszichopatológiák"-ként (a szocializáció szempontjából), "értelemvesztés"-ként (a kulturális reprodukció megtöréseként) és "anómia"-ként (a szociális integráció követelményeire). Ha tudományos megismerési szándékkal úgy közelünk ezekhez a zavarokhoz, hogy csakis a kooperatív értelmezések síkján próbáljuk elemezni jelenségeit, tehát nem kívánunk kilépni az életvilág perspektívájából, akkor előfeltételezzük, hogy a cselekvőkön kívüli erők nem felelősek a történésekért, a kultúra nem függ az anyagi újratermelés és a hatalom kényszereitől, a kommunikáció pedig elvileg biztosítja - ha gyakorlatilag nem is - a teljes megértést.

Ezek a feltételezések azért tarthatatlanok, mert a modern társadalmakban rendkívüli fokot ért el az alrendszer differenciálódása és a rendszerszeres folyamatok elválása az "életvilágok" szimbolikus szerkezetétől. Az emberek együttműködéseit olyan folyamatok és mechanizmusok szabályozzák, melyeknek irányítása és ellenőrzése túlmutat a kommunikatív cselekvések horizontján, elemzésükhöz pedig társadalmi rendszerelméletre van szükség. E rendszerszerű működések és a folyamatok közegei közül kettőt vizsgál behatóbban Habermas: a társadalmak gazdasági és politikai alrendszerét, illetve a pénz és a hatalom médiumát. Kimutatja, hogy a társadalmi evolúció nyomán nemcsak differenciáltabb és bonyolultabb lett a társadalmi munkamegosztás szervezete (a gazdálkodás módjai, az igazgatás és igazságszolgáltatás szervezetei, az oktatás, gyógyítás vagy tudományos kutatás eljárásai), hanem megváltozott a bennük vagy általuk folyó cselekvések jellege is. A rendszerdifferenciálódás alacsonyabb fokain, az egyszerűbb társadalmakban (pl. törzsi fokon) az életvilág szimbolikus szerkezetei még szorosan összefonódtak a társadalmi integráció funkcionális mechanizmusaival: joggal, vallással, igazgatási és harci szervezetekkel stb. Ez lehetővé tette azt, hogy a cselekvők közvetlenül próbálják átlátni és befolyásolni együttműködésük feltételeit és következményeit. A modern társadalmakban a világgazdasági csereviszonyok és a hatalmi folyamatok bonyolultsága ezt egyáltalán nem teszi lehetővé, miközben e folyamatok szabják meg a köznapi cselekvésrendszerek keretfeltételeit és befolyásolják azok előre nem látható következményeit. A cselekvő egyének, amikor tervezik együttműködéseiket vagy konfliktusaikat, akkor a szervezett rendszerek komplexitását mint életviláguk "kvázi-

természeti adottságait" feltételezik. (Gondoljunk az előbbi példára! Egy "pedagógiai helyzet" szereplői talán befolyásolni tudják az adott iskola működésének egy-egy elemét az óraszám vagy más helyi keretfeltétel módosításával. De ennek során is adottságként kell elfogadniuk az iskolai élet legtöbb mechanizmusát, pl. a helyi és országos hatóság vagy a hatáskörök létét, az oktatási törvényt és költségvetést, a jövedelmi viszonyokat, a lakásrendszert stb.)

Mindezt Habermas a „rendszer és életvilág” szétválásának” történelmi folyamatként értelmezi. A modern társadalmak önszabályozó rendszermechanizmusainak működése függetlenedett a kommunikatív cselekvések világától. A pénz és a politikai hatalom "eredeti" funkciója az volt, hogy mentesítsék a cselekvőket az állandó megbeszélés és nyelvi koordináció feladataitól. E közegek azonban most megszabják a csere, az igazgatás, a hivatásos munka és a tanulás szervezeteinek működését. A cselekvők épp azokat a mechanizmusokat nem befolyásolhatják személyközi úton és kommunikatív módon, melyeknek működése megszabja céljaik, terveik feltételeit és következményeit. S miközben e mechanizmusok egyre fejlettebb kommunikációs eszközökkel technizálják a társadalmi szirt-tű munkamegosztást és együttműködést, ezalatt működésükhöz egyre értéktelenebbek a szociális életvilág kódjai és szereplőinek értelmezési szempontjai. A résztvevők szociális integrációja áldozatul esik a mechanizmusok rendszerintegrációjának. A társadalmi rendszerek működése gyarmatosítja az életvilágot.

A modern társadalmak emberének életvilágát azonban már nem a vallásos világképek tartalmai, a hozzájuk kapcsolódó hagyományok és legitimációk töltik ki. Az újkor folyamán a kulturális értékszféra (tudomány, erkölcs, művészet) fokozatosan és intézményesedett formában elkülönültek a köznapi gyakorlattól. A szocializáció, szociális integráció és kulturális reprodukció szimbolikus folyamatai maguk is racionalizálódtak. A modernizáció nemcsak a munkamegosztást hatotta át, nemcsak a technika, a jog és igazgatás működését racionalizálta, hanem megváltoztatta a köznapi szükségleteket, erkölcsi és esztétikai normákat s a személyes identitás szerkezeteit is. Egy "racionalizált életvilág" az, amit elnyomnak a társadalmi rendszerek működési követelményei s a "kommunikatív racionalitás" sztenderdjei azok, melyek eltorzulnak.

J. Habermas elmélete két pszichológiai irányzathoz kapcsolódik. Az egyik a pszichoanalízis személyiségelmélete - ezt már említettem az "uralommentes" kommunikáció körüli viták kapcsán. Tudnivaló, hogy ThrW. Adorno az 50-es évektől "túlhaladottnak" ítélte a pszichoanalízis emberfelfogását, sőt a pszichológiát egyáltalán, úgy látta, hogy a "kultúraipar" árutermelése révén, a kollektív én-eszmények fogyasztói manipulációival a modern társadalmak totálisan szocializálják az egyéneket. Ezért működésükhöz már nincs szükségük az "én" közvetítéseire és intrapszichikus konfliktusaira.

"A polgári világ előtt még nem ismerik a pszichológiát, a totálisan társadalmasodott világban pedig már nem ismerik."? 1974-ben, a frankfurti Institut für Sozialforschung fennállása 50. évfordulójának alkalmából tartott előadásában Habermas emlékeztetett erre a tézisre, de teljes joggal fűzte hozzá: "a kritikai társadalomelmélet még akkor is ragaszkodott az autonóm én fogalmához, amikor felállította komor prognózisát arról, hogy ez az én elveszti alapját"⁸. Az én autonómiája, illetve azok a szempontok, melyeket a pszichoanalitikus irodalomban S.1 Freud után mindenekelőtt E. H. Erikson dolgozott ki, helyet kaptak a kommunikatív cselekvés elméletében is. De ebben az előadásban már részletesen körvonalazta J. Habermas azt is, milyen összefüggéseket lát egyfelől a személyes és kollektív identitás, másfelől az énfejlődés kognitív és normatív szintjei között.

A fejlődés lélektanának elsősorban J. Piaget, J. H. Flavell és L. Kohlberg nevével fémjelezhető irányzatához kapcsolódik ekkor Habermas. Nagy hatással volt gondolkodására az, amit tőlük tanult az érési és tanulási folyamatokról, szintekről, az internalizációról, a kognitív és morális fejlődés irreverzibilitásának magyarázatáról, a fejlődési krízisekről stb. De érdeklődésének megfelelően az ide vágó speciális problémákat is elsősorban társadalomelméleti jelentőségük szerint értelmezte. Ennek megfelelően a fejlődéslélektan két irányú folytatása és módosítása figyelhető meg munkáiban:

a) cselekvéselméleti és interakciós fogalmi keretbe próbálja illeszteni a fejlődési Szabályszerűségeket (a kognitív és morális fejlődését egyaránt). Ez a meadi és piaget-i tradíció egybeillesztésének kísérlete. Célja az, hogy elmélete ne csak az egyénfejlődés eredményeként tartsa számon a szociális interakciókban való részvételt, hanem annak kiindulási feltételei és menete során is figyelembe vegye.⁹

b) a kognitív és normatív fejlődés szintjeit, szakaszait és szabályszerűségeit nemcsak egyénekre, hanem társadalmakra is vonatkoztatja. A J. Piaget és L. Kohlberg által kidolgozott fogalmakat azért használja fel a szociokulturális evolúció értelmezésére, mert a kommunikatív racionalitás kifejlődésén kívánja mérni a társadalmi rendszerek, illetve alrendszerek történelmi differenciálódását és komplexi-

⁷Zum Verhältnis von Soziologie und Psychologie, in: "Sociologica", Frankfurt, 1955, S. 43.

⁸Lásd: "Moralentwicklung und Ich-Identität", in: "Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus", id. h. S. 65.

⁹Erről és a Habermas által Starnbergben vezetett csoport ilyen irányú kutatásairól lásd W. Edelstein - J. Habermas (hrsg) "Soziale Interaktion und soziales Verstehen" - Frankfurt, 1984, Suhrkamp.

tásuk növekedését. A kommunikatív racionalitás a modern kultúra (tudomány, világértelmezés) "decentráló" képességeiben és a modern társadalmak posztkonvencionális normarendszerében nyilvánul meg. Az új tanulási szintek tehát a társadalmi evolúcióban sem csak a lehetőségek játékterét növelik, hanem itt is új problémák és terhek felismerésével járnak együtt.

Így a társadalmi alrendszerek és a szervezetek működésének funkcionális követelményeivel egy olyan életvilág áll szemben, melynek szereplői nem nélkülözhetik a racionalizált szempontok érvényét kommunikatív cselekvéseikből. A társadalmi rendszerelméletek ezért joggal hivatkoznak a modernizáció racionális elveire. De a rendszerelméletek nézőpontjából nem láthatók a racionalizáló folyamatok árai. Nem érzékelhető a világértelmezés széttöredezése, a kulturális elszegényesedés, a szociális anómia, a pszichopatológiák jelenségei s hogy ezek miként keletkeznek újra és újra a rendszermechanizmusok funkcionális kényszereiből.

Ez a koncepció sok tekintetben hasonlítani látszik a modernizáció kritikáira, melyek a romantika kora óta terjedtek el. Habermas persze nem a konzervatív kritikusokhoz kapcsolódik, hanem K. Marx, M. Weber és E. Durkheim társadalomelméletét feldolgozva mutatja ki a társadalmat. És kulturális az értelemvesztést (Sinverlust) és a társadalmi patológiákat. A modernizáció torzulásait „...nem általában az életvilág racionalizálására, nem is a rendszerkomplexitás növekedésére mint olyanra, kell visszavezetni. Nem a kulturális értékszféra elkülönülése és önértelmű kifejlődése vezet a köznapi kommunikációs gyakorlat kulturális elszegényesedéséhez, hanem a szakértő kultúrák elitszerű elkülönülése a mindennapi kommunikációs cselekvések összefüggéseitől. Nem a médiumok szabályozta alrendszerek és szervezeti formák elszakadása az életvilágtól az az ok, amire visszavezethetjük a köznapi kommunikációs gyakorlat egyoldalú racionalizálódását vagy az eldologiasodást. Ennek oka inkább a gazdasági és igazgatási racionalitás formáinak benyomulása olyan cselekvési területekre, melyek ellenállnak a pénz és hatalom szabályozásának, mert a kulturális hagyomány átadására, a szociális integrációra és a nevelésre specializálódtak, tehát igénylik a megértést mint a cselekvéskoordínáció mechanizmusát.”¹⁰

A társadalmi rendszerek és szervezetek természetesen nem nélkülözhetik a cselekvő és együttműködő embereket. De miután az "életvilág" tartalmai pusztán infrastruktúrákká degradálódnak (így lesz például a nevelés szociális, etikai és pszichológiai összefüggéseiből a munkaerőképzés tárgya és a foglalkoztatás infrastruktúrája), miután a gazdasági és

¹⁰J. Habermas: "A kommunikatív cselekvés elmélete" (magyar nyelvű kiad.) 232. old.

igazgatási racionalitás elnyomja a kommunikatív racionalitást, ezáltal összezavarodik a cselekvések értelme. A rendszerszabályozás strukturái - a piaci csere vagy a politikai hatalom közegének elsődlegessége, illetve ezek konfigurációi - a kommunikatív kapcsolatok "gyarmatosításához" vezetnek mind a posztliberális kapitalista társadalmakban, mind pedig a bürokratikus államszocializmus társadalmában. A modern társadalmak strukturális okok miatt nem tudják kielégíteni azokat a legitimációs követelményeket, melyeket önmagukkal szemben támasztanak.

II. Kreativitás és torzulások a szocializációban

A racionális megértés nem eleve ellentétes a funkcionális ésszerűséggel - ez az egyik tanulsága a kommunikatív cselekvés modelljének. Az eldologiasodás és az "instrumentális ész" kritikájának szempontjait (illetve Lukács Györgyös M. Horkheimer idevágó elméleteit¹¹) ezért kell túlhaladni. E szempontok ugyanis nem kívánják meg, hogy a rendszerdifferenciálódás evolúciós szintjeit és követelményeit megkülönböztessük a torzulások strukturális, történelmileg konkrét okaitól. A cselekvéseméleti és rendszerelméleti szempontok együttes használata révén a szocializációs torzulások tárgykörében is mód nyílhat arra, hogy elkerüljük az egyoldalúságokat: _1_. az interakciós elemzéseket éppúgy, mint 2. a funkcionálizmusét.

1. SZOCIALIZÁCIÓS HELYZETEK "ÖNTÖRVÉNYSZERŰSÉGE"

Vizsgáljuk meg a vázolt problémát egy interakció példáján s tekintsünk át egy olyan iskolai rutinhelyzetet, melynek szereplője egy "veszélyeztetett" kategóriába sorolt gyerek és egy pedagógus! Légyen ez a helyzet egy rövid találkozás, melynek során a gyerek előre köszön az iskolai folyosón, a pedagógus pedig valahogyan fogadja ezt a köszönést. E választással "a mindennapi élet legtriviálisabb tevékenységei"-nek körébe jutottunk s eleget tettünk az egyik olyan kívánalomnak, melyet pl. H. Garfinkel fogalmazott meg az etnometodológiai elemzések számára.¹² Ha a szóban forgó helyzet

¹¹ Lukácsról lásd elsősorban "Történelem és osztályöntudat" - Bp. 1971, Magvető K., míg M. Horkheimer idevágó munkája: "Zur Kritik der instrumentellen Vernunft" - Frankfurt, 1967.

¹²H. Garfinkel; "Mi az etnometodológia?", in: Horányi ö. (szerk.) "Kommunikáció" 2. köt. - Bp. 1978. Közg. és Jogi K, 173-202. old.

elemzése során abból indulnánk ki, hogy az elemzendő epizód "szociális tartalmai" "levezethetők" a tiszteletadás és az iskolai szervezet társadalmi funkcióiból, illetve a résztvevők státusaiból, akkor kétségbe vonnánk a szereplők képességét a szociális kreativitásra, arra, hogy maguk teremtsék viszonyukat. (Ezzel alább foglalkozom.) Ragaszkodjunk ezért ahhoz, hogy a köznapi interakciók "öntörvényűek" (mint H. Garfinkel feltételezi), vagyis a helyzet és a státusok konstrukciója kizárólag a szereplők értelmező teljesítményeitől függ, s minden más tényezőt - mint például az általános iskolák társadalmi és kulturális funkcióit, tanügyi szervezetét vagy a gyermekvédelmi előírásokat - csupán e cselekvések perspektívájából szemléljük!

Ahhoz, hogy megközelíthessük a szóban forgó helyzetet, próbálkozhatnánk különféle megfigyelésekkel. Megállapíthatnánk a résztvevők "kiindulási helyzetét", megvizsgálhatnánk a köszönések verbális és non-verbális jegyeit, majd pedig felkérhetnénk a két résztvevőt arra, hogy értelmezzék epizódjukat s főként a "tiszteletadás" szabályainak életkori vonatkozásait. További tapasztalatokat szerezhethetnénk például arról, hogy találhatók-e szabályszerűnek látszó eltérések hasonló helyzetekben. (Amikor a gyerek más pedagógussal találkozik, vagy amikor más gyerekek találkoznak ezzel a pedagógussal stb.) Megfigyeléseinkkel összevetve az értelmező megnyilatkozásokat (azok utalásait, kontextusuk tartalmát) esetleg támpontokat nyerhetnénk arra, hogy pontosabban értjük a szocializáció menetét az iskolai szervezetben. Más módon származó információkat is felhasználhatunk. Például azt, amit egy Szolnok megyei pedagógus adott, amikor így válaszolt a cigány gyerekek előmenetelére vonatkozó kérdésre: "Mondhatnám azt, hogy elég jól köszönösek a mi cigány gyerekeink. Szóval, szeretnek köszönni, tisztelettudóak."¹³

Elemzéseinkből megtudhatnánk tehát (s csakis efféle elemzésekből tudhatnánk meg) azt, hogy a különböző státusokat és szerepeket, illetve a rájuk vonatkozó normatív sztenderdetek hogyan teremtik együttműködéseik során felnőttek és gyerekek. Gyakorlati szempontból - az emberi jogokra és méltóságra való demokratikus nevelés, a pedagógusok és gyerekek önismerete szempontjából - alapvető jelentősége lehet az ilyen, státusmeghatározásokról szerzett ismereteknek. Képzeljük el, hogy például egy pedagógiai "akciókutatás" keretében maguknak a résztvevőknek - a "veszélyeztetett"-ként számon tartott gyerekek és pedagógusának, aztán pedig közvetlen környezetük tagjainak - kell egymás előtt számot adniuk szándékaikról, a másik fél szándékainak előlegzéseiről, kölcsönös tapasztalataikról! Egy ilyen kooperatív értelmezési folyamat (vagy szociodráma, státuszjáték) - ha sikeres - saját eljárásaikat és művüket, szociális kreativitásuk dina-

¹³Csalog Zs.: "A Szolnok megyei cigányok helyzete", in: Ke-mény I. - szerk. - Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról" Bp. 1976, MTA Szociológiai Kutató Intézet 116. old.

mikáját és eredményeit tudatosíthatná az emberekben. Azt, hogy milyenné formálják egymást és kapcsolataikat köznapi rutinjaikkal. Hiszen az értékek érvényessége mindig ezen keresztül igazolódik. (Az etnometodológia módszertanilag legradikálisabb képviselői szerint nincs is semmilyen más módja a társadalmi ismeretek igazolásának.¹⁴)

De itt most nem a helyzetmeghatározások tudatosításának nevelő erejével kívánok foglalkozni, hanem azzal, hogy mennyire "öntörvényűek" az elemzendő interakciók. Ha egyszer kikapcsoltuk a "tiszteletadás" normáinak és a szereplők státusainak külső, az adott interakción túlmutató elemeit, akkor nem tudhatjuk meg a személyközi kommunikációk kontextusáról a következőket:

- hogyan keletkezett a helyzet - vagyis milyen előzményei voltak

- milyen szociális struktúrákhoz és kulturális értékekhez képest lett ilyen - vagyis miként kapcsolódik az intézmények és értékek világába?

Ahhoz, hogy választ kapjunk ezekre a kérdésekre, a szóban forgó epizód "elé" és "mellé" kell kerülnünk. "Elé" olyan módon, hogy ismereteket szerzünk a résztvevők státusainak alakulásáról és kapcsolatuk történetéről, "mellé" pedig úgy, hogy számba vesszük szerepkészleteik más területeit is. Az ezekre vonatkozó előfeltevéseket nem lehet kikapcsolni a kutatás menetéből. Vagyis véleményem szerint a kutató nem választhat aközött, hogy használja-e, vagy sem saját előfeltevéseit a szóban forgó interakció- jelentésének keletkezéséről és kapcsolódásairól. Választása csak abban van, hogy miként próbálja tudatosítani és ellenőrizni saját előfeltevéseit. Ezért, úgy gondolom, helyesen teszi, ha további tapasztalatokat próbál szerezni az életkori szocializáció mindkét irányában: a pedagógus és a gyerek kapcsolatának történetéről éppúgy, mint a gyerek pedagógusaitól, társkapcsolatairól, családjáról stb.

Az interakciók teljes "öntörvényiségében" kételkednünk kell tehát. A szocializációs jelenségek nem olyan epizódok, melyeknek opcióit kizárólag a résztvevők kölcsönös függése, szituációs önértelmezésük és ezeknek előlegezései korlátozzák. A társadalmak anyagi és szellemi újratermelésének rendszermechanizmusai, a társadalmi integráció funkcionális követelményei, illetve a kultúrában rendelkezésre álló jelrendszerek szabják meg a cselekvések és értelmezések lehetőségsszféráját. A kommunikatív cselekvések elemei - mint például a "tiszteletadás" tárgya, eszköze, módja - függenek a társadalmi létviszonyok integrációs láncolataitól. Olyan erőktől és folyamatoktól függenek, melyeket a résztvevők itt és most közvetlenül egyáltalán nem irányíthatnak, s melyekre

---

¹⁴Lásd: J. D. Douglas: "Understanding Everyday Life"
London, 197

kommunikációjuk során közvetlenül nem is mindig utalnak, de amelyek mégis befolyásolják érzékelésüket, céljaikat, magatartásukat. A pedagógus és a veszélyeztetett gyerek érintkezésének epizódja tehát nemcsak "konstruálja a szociális világot, hanem benne és általa rekonstruálódnak e világ hatalmi, gazdasági, szubkulturális és normatív struktúrái is.

2. AUTONÓMIA ÉS BEILLESZKEDÉS

A normatív struktúrák természetének és állandóságának magyarázatára szolgálnak a szocializáció és társadalmi integráció funkcionalista (főként E. Durkheim, majd utána T. Parsons által kidolgozott) elméletei. Ezek abból indulnak ki, hogy a társadalmak integrációját szimbolikus szabályozórendszerek biztosítják az értékeken, a rájuk irányuló motivációkon és a hozzájuk kapcsolódó magatartási normákon keresztül. E szabályozórendszerek működésének zavarai anómiához vezethetnek. Olyan állapotokhoz, amikor a szociokulturális ellentétek és konfliktusok bomlasztják a társadalmakat, az egyének pedig nem tudhatják, mire kell törekedniük s mihez tartásuk magukat. A szabályozó rendszerek normális működése tehát gondoskodik a társadalmi integrációról, így pl. a nemzedékváltás folyamatosságáról, arról, hogy legyenek olyan sztenderdek, melyek irányt adnak a felnövekvő nemzedékek tagjai számára. A szocializáció eszerint a normatív struktúrák (értékek, fontossági sorrendek, erkölcsi és jogi normák, esztétikai ízlés stb.) "internalizációját" jelenti, melynek fő funkciója a társadalmi stabilitás, lényege pedig a beilleszkedés.

Az egyén e nézőpontból a szocializáló erők célpontjának és a magatartásszabályozás anyagának látszik: "átvesz", "mintát követ", "alkalmazkodik", "igazodik". Innen nézve a szocializáció nem más, mint szabály- és mintakövetés, szereptanulás, a szocializációs torzulások pedig azonosnak látszanak a társadalmi beilleszkedés zavaraiival.

Csakhogy a huszadik század politikai tapasztalatai elég nyomatékosan utalnak a beilleszkedés veszélyeire is: azokra a mozgalmakra és intézményekre, melyek a mintakövetésért cserébe ígérnek a kollektívumban tölthető "örök vakációt az én iskolájából".¹⁵ Pedig a beilleszkedés nemcsak a liberális szabadságjogok nézőpontjából tűnhet kétséges eredménynek. Az "én iskolája" nem a társas viszonyokon kívül található, hanem a másokkal folytatott interakciókban, személyes kapcsolatokban, a szociális integráció világában, egyszóval a szocializációban. A funkcionális szemléli ezt egyoldalúan, mert az egyéneket és együttműködéseiket kizárólag a szociokulturális szabályozások tárgyaiként veszi számításba. így viszont érzéketlen marad két kérdéscsoport, a) az integrációképzés alapvető minőségei és b) a szociális kreativitás jelenségei, jelentősége iránt.

¹⁵ Thomas Mann: "Európa vigyázz!" - Bp. 1947. 73. old.

a) integrációs minőségek

A beilleszkedés funkcionalista nézőpontjából nem lehet megkülönböztetni a szociális integrációk (kis és nagyobb csoportok, közösségek stb.) következő, minőségileg eltérő fajtáit:

- a "túlszervezett" csoportokat, melyekben a konfliktusok elnyomása és a kényszeres konformizmus hozza létre az egységet és a kölcsönösség hamis látszatát (s melyeknek hatásai nyomatékosan jelzik a szocializációs torzulások - pl. pszichopatológiák - forrásait),

- az önállóságon és választáscin alapuló, konfliktusok artikulációjával járó s a szereptávolítás egyensúlyait is kifejező integrációkat.

Ez utóbbi csak olyan cselekvési rendszerekben alakul ki, melynek megalkotásához, "alapszabályaidnak meghatározásához a résztvevők kommunikatív módon és spontánul is hozzájárulhatnak. Az ilyen integrációkat utópiának minősítik sokan, éppen a rendszerkomplexitásra és funkcionális követelményeire hivatkozva, arra tehát, hogy a modern társadalmak működését nem lehet kommunikatív módon szabályozni. E kritikával szemben többféle tapasztalatra lehet hivatkozni. Például olyan kortárs csoportokra, kis közösségekre, szövetségekre, melyeknek kohéziója nem "tekintélyelvű, nem a többinek alávetésén alapul. Továbbá: az öngazgatás, önkormányzat, a demokratikus közösségi élet sikeresebb formái mindenütt megújítják nemcsak a kooperációk módját, hanem a beilleszkedés minőségét is: tagjaik nemcsak önkéntességen alapuló szolidaritást alakítanak ki, hanem a felelősség tudatát is. Egy ilyen közösségben például egyik vagy másik tag "veszélyeztetettségének" külső okai és forrásai nem lehetnek "hatáskörön kívüli" tényezők.

A "beilleszkedés" ténye vagy hiánya, illetve fokozatai tehát magukban véve nem alkalmasak a torzulások magyarázatára. Minél kohézívabb egy torzult integráció s minél erősebb benne illeszti magába tagjait, annál inkább torzulhat el az egyén magatartása is.

b) szociális kreativitás

Az ember nemcsak instrumentális értelemben, hanem szociális és normatív szempontból is teremtő lény. Alakítja a másikat: a szülőt, a testvérét, a barátját és szerelmét. Emberek hozzák létre az értékeket, eszméket, normákat, s teremtik együtt integrációjukat, mint pl. a tanító és diákja kapcsolatát, a többiekkel együtt pedig az iskolai osztályt. A szocializáció során így mindig több történik, mint az előző nemzedékek felhalmozott tudáskészletének elsajátítása és magatartásmintáinak követése. A történelem nem pusztán reprodukció - sem nagyban, a társadalmak, országok vagy az emberiség történetében, sem pedig személyes síkon, az egyéni és társas életutakban.

A szociális kreativitás nem elhatározás kérdése és nem kivételes eljárás, hanem része a mindennapoknak. Fogalmilag ezért is kell megkülönböztetni a szociális "penetrancia"

jelenségétől. Persze vannak széles körben kisugárzó, mintaadó egyéniségek, mint ahogyan vannak magányosak is. De az egyén; társas lényként mindig a kapcsolatok kölcsönösségében él. A' privilegizált státusok és helyzetek ezt a létszerű szimmetriát, az egymást alakító egyének kommunikatív cselekvéseinek modelljét hierarchizálják át a mindenkori funkcióknak megfelelően.

Fölé- és alárendeltségen alapuló viszonyokat nemcsak formális szervezetekben találni. Ennél sokkal szélesebb körben kell figyelembe venni a kölcsönösség hierarchizálódását. Tekintsük a szülő és járt tanuló gyereke példáját! Mivel gyerekének testi épségét akarja megővni, ezért a szülő egyes helyzetekben - például az utcán vagy autóforgalom közelében - nem hagyatkozhat kizárólag a megértésre és a nyelv eszközeire, hanem erejét és/vagy tekintélyét fogja használni. Máskor azonban, alkalmasabb időpontban, elmagyarázhatja gyerekének a veszélyes eshetőségeket s annak értelmét, hogy a közutakon mit miért kell s szabad tennie. Ezzel olyan érvényességi igényeket próbál igazolni, (a KRESZ szabályaiét, melyeket maga is célszerűnek, helyesnek és szükségesnek tart. Magyarázatával azonban - s itt ez a lényeg - nemcsak beilleszkedésre késztet, hanem előlegezi a gyerek fejlődését és jövőbeni autonómiáját is.

A kommunikatív cselekvés modellje alapján már pontosabban érthetjük, hogy a célszerűségekre vonatkozó szabályrendszerek is konszenzuszfüggőek (a résztvevőknek el kell fogadniuk) . Konszenzus viszont csak állásfoglalásra és cselekvésre önállóan képes résztvevőktől várható el. Az életkori szocializáció sikerének is ezért feltétele az önállóság előlegezett perspektívája. Beilleszkedés és önállóság nem zárja ki egymást, ha a szociális viszonyok legalább virtuálisan (egy célzott és hiteles perspektívában) igazolják összeegyeztetésük értelmét. Ha tehát például a tekintély, a tisztelet, a fegyelem egy ilyen, értelmesként elfogadható perspektíva eszközeinek számít.

Míndez valamennyi szocializációs és úgynevezett "reszocializációs" intézményre, illetve a bennük keletkező zavarokra és torzulásokra is vonatkozik. Például azokra, melyeket az általános iskola regisztrál s próbál elhárítani. Ezek többsége "beilleszkedni nem tudó" gyerekekkel, főként azok "magatartásával" kapcsolatos. A "magatartás" a tanügyi szervezet szempontjából az "előmenetel" feltétele vagy eszköze, melyen az múlik, hogy a pedagógus mit és hogyan képes megtanítani. Ez a szempont - az előbbieik alapján - nagyon is egybevág a beilleszkedés funkcionalista szemléletével. Azt azonban, hogy az iskolai tudás és a magatartás viszonya ennél sokkal bonyolultabb, ezt akarva-akaratlanul a pedagógusok is tudomására hozzák a gyerekeknek. Minden gyerek tapasztalja, hogy adott helyzetben a pedagógusok is megszegnek kötelezőnek számító magatartási szabályokat. A gyerek tehát tudomásul veszi, hogy akadnak "kiskapuk", vannak nem nyilvános, de nagyon hatékony módjai annak, hogyan kell megkerülni

az érvényes magatartásszabályokat. Ezek szerint a beilleszkedés nem azt jelenti, amit a szabályokról mondanak, hanem amit velük csinálnak.

A magatartás és a képzés alakulásainak összefüggéseiben az "iskolai szocializáció torzító hatásai fejeződnek ki. Az oktatási válságok áthidalására vonatkozó tervek működési hibákat látnak ebben s abból indulnak ki, hogy optimális működési feltételek és szabályozás mellett elvileg a pedagógia eredménye is optimalizálható. Kétlem, hogy ez helyes feltételezés. Az oktatás egyes részrendszerei (pl. egymástól elkülönített felnőttek esetében a szakoktatás) valószínűleg jól programozhatók, de a tanulás általában interakciós-kommunikációs feltételektől függ. Márpedig ezek szabályozására szerintem elvileg nem alkalmas semmilyen előzetes algoritmus. A mindenkori kiindulási feltételek korrekcióját kommunikatív úton kell elérni úgy, hogy az önállóság előlegezése megfeleljen az adott életkor sajátosságainak. Ez azonban olyan, folyamatos önkorrekció, melynek során a résztvevők (gyerekek, pedagógusok és szülők) nemcsak az eszközöket választthatják meg, hanem tevékenységeik szabályairól is maguknak kellene dönteniük.

De hogyan befolyásolhatná kommunikatív módon gyerek és pedagógus a kiindulási feltételeket? Hiszen ezek messze túlmutatnak kettejük kompetenciáján és hatáskörén (sőt, a többi gyerekén és a többi pedagógusén is). Az iskola nem vállalkozhat a rendszerkövetelmények megváltoztatására. Arra tehát, hogy a társadalmi önszabályozások egyik intézményeként szocializációs modellje legyen az emberi kapcsolatok és magatartás kommunikatív önszabályozásának. Így kerül szembe - a családhoz és a kortárs csoportokhoz hasonlóan - önnönmagával: a pedagógia egy olyan szocializáció részévé válik, melynek értelméről nem tud felvilágosítást adni.